

УКРАЇНСЬКА МОВА – ФІЛОЛОГІЧНІ І СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

В.В. Пабат, кандидат педагогічних наук

Національна академія державного управління при Президентові України

У статті висвітлено філологічні і соціальні аспекти української мови.

Кожна мова має свої, їй одній притаманні засоби, особливості та властивості...

В.Г. Белінський

Поневолюючи країну, загарбники нищили народні іграшки, казки, перекази, повір'я, прислів'я, приказки як скарбниці національного духу, що відображається в мові – виразникові інтелектуального і духовного життя, вирішальному чинникові самобутності талановитого, віками гнобленого українського народу.

Етнос (народ) – це замкнута система дискретного типу з власним органічним і оригінальним світоглядом, здатна до саморозвитку і досягнень у різних галузях духовної та матеріальної культури.

Немає міфології та релігії, які б не торкалися питань мови.

У пантеонах багатьох релігій знаходимо обожнення мови. Так, у давньоіндійському пантеоні була богиня Вач (із санскриту буквально "мова", "мовлення", "слово"). Місцем її існування називається небо, земля, вода, море, вона досягає всіх світів: вище за небо і ширше за землю. Всякі порушення правильності мови вважалися образою для богині, гріхом. І навпаки – кого Вач любить, того вона робить могутнім ("Рігведа").

Вражає своєю фундаментальністю трактування мови у християнстві. "У Святому Письмі Бог прославляється і як Слово не тільки тому, що Він продавець розуму, мудрості і причина всього суцього, яка неподільно містить у собі все суще раніше його втілення в буття, але й тому, що Слово Його поширюється всюди, досягаючи, як сказано у Письмі, меж Усесвіту. А, головне, тому, що Божественне Слово своєю доступністю перевершує будь-яку можливу доступність, і в той же час воно поза межі всьому сущому – через надприродну залежність. Ось це Слово і є простота, єдино існуюча Істина, на яку як на сукупність чистого і правдивого знання спирається непохитна основа віруючих – Божественна віра, що стверджує як їх у незмінно самототожній Істині, так і Істину – в них, тим самим даруючи всім віруючим доступне знання Істини" (Діонісій Ареопагіт).

П.М. Мовчан у книжці "Мова – явище космічне" зазначив, що у перебігу історії, особливо за останні 40 років, наблизилась і уніфікувались усі народи, а не лише наро-

ди-брати, у мисленні, побуті, діяльності. Науковий прогрес нівелює всі відмінності, які забезпечували народам етнокультурну самість. Але народ зостається собою, доки зберігається етнічний тип, мова, мікроклімат, географія, кухня й усе, що живить національний склад буття. Відповідно, в кожного народу витворюється свій образ Всесвіту (Космосу та Логосу), свої світоуявлення та світоглушення, які починаються повернутим із небуття у перші роки Незалежності України терміном "ментальність". Цей образ, певна річ, витворюється через мову, бо мова — це світобачення. Через неї і нею створюється свій інваріант буття, який бачиться кожним народом в особливій проекції, як спільне небо, спільний час та спільні ідеали.

В.М. Русанівський, М.М. Пилинський, С.Я. Ермоленко у книжці "Українська мова" широко висвітлюють значення мови у державотворчому процесі. Вони вказують на визначальну роль української мови у нестримному процесі національного самоутвердження українців, у їхньому прагненні глибше і ширше пізнати свою історію, культуру, ментальність. Автори приходять до висновку, що як би не назвати те, що робить українців українцями: дух народу, національний характер, ментальність нації чи ще як, — ясно, що воно найтісніше пов'язано з рідною мовою народу.

Українська мова — дитя народу і одночасно — мати народу. Це богоподібне творіння дане нам зверху, і оберігати його треба, як самих себе, бо втративши мову — втрачаємо самих себе, свою сутність, самобутність. Будучи творінням живих людей, мова існує серед них живою тканиною, органічним супутником суспільства, об'єднувальним елементом народу, нації. Мова — всенародна мати. Вона і лицарів українського духу виховувала, надихала, кликала на подвиги; вона і простій людині є матір'ю.

За допомогою мови ми пізнаємо свою Батьківщину. Батьківщина — то мова; мова — то батьківщина. Мовою забезпечується живий зв'язок часів — від зачаття народу до нинішнього його буття.

Мова — життєдайний національний інструмент, породжений великою сукупністю людей протягом віків. За весь час свого існування словниковий запас української мови збагатився більш як 600 тисячами слів. Це такий багатий скарб, який дорівнює вартості життя, вартості історії всього народу.

Українська мова — це українська освіта. Якщо навчальний процес україномовний — є українська освіта, українська історія, українська наука. Немає української мови в навчальному процесі — не буде української освіти, української історії, науки, українського патріотизму. Є українська мова в культурницьких закладах — є українська культура і навпаки. Подумаймо, в одному з найстаріших і найпрестижніших світових університетів — Кембриджі (за ініціативи і підтримки українського мецената Дмитра Фірташа) існує гурток україністики, яким керує етнічний англієць, що впродовж кількох років викладав в Україні англійську, захопився в українську мову й культуру та за кілька місяців спромігся не лише навчити своїх співвітчизників спілкуватися українською, а й читати в оригіналі та цитувати напам'ять твори Котляревського, Гоголя, Тичини.

Протягом віків українська мова довела свою життєздатність, але вона конче потребує підтримки, плаче, благає про допомогу. Зміцнювати мову — означає зміцнювати Україну, зміцнювати себе, своє етнічне коріння в дітях, онуках, зміцнювати наше загальне майбутнє.

Процес тероризування нашої мови почався дуже давно. Було багато на неї гонінь. Усі тортури, розстріли, репресії, голодомори, всі обплывування кожного

українця і всієї України — то все разом узяте було проти української мови. До неї зосібно налічується тисячі дискримінаційних дій. Головним гонителем української мови в самій Україні та поза її межами була і лишається Росія. Те, що робили московські царі до 1917 року щодо нищення української мови, було ганебним і мерзенним. А вже те, що робили комуністичні московські герострати, було кримінальним злочином, який називається геноцидом.

З утвердженням незалежності фронт оборони для української мови не зменшився. Тероризування української мови продовжується, тільки тепер уже "демократичними методами". Сучасна влада не вважає український народ своїм господарем. Але ж Україна повинна бути українською! Якщо Україна незалежна, то і мова її повинна бути незалежна, своя мусить бути мова, а не сусідньої держави. Однак саме в умовах незалежності владні структури розгорнули небачену русифікацію. "Братам по крові" росіянам є неприйнятною наша мова. Виступаючи проти культури, проти мови іншого народу, ці люди є такими ж самими агресорами, окупантами, поневолювачами, нарешті — вбивцями, терористами, бо своїми діями творять геноцид — винищення народу. Вони чинять духовну кастрацію інших народів. І руки їхні, голови їхні в крові, у великій людській крові, бо знищують не одиниці людських істот, а цілі народи.

У перші роки існування СРСР налічувалося 190 націй і народностей на його території, а на час розпаду СРСР їх залишилось тільки 90. Серед них і Україна. Неважко збагнути, що може стати з нами, українцями, з українською мовою, якщо ми, українці, і надалі будемо байдужими до своєї мови, до своєї долі, до долі наших дітей і внуків.

Світова історія свідчить, що мовне питання в кожній країні є ключовим.

Мова — це найвищий державний пріоритет у світі.

Українці тільки тоді відчують нормальне ставлення до себе і до своєї мови, коли самі навчаться поважати себе. Поки ми будемо тільки скиглити і догоджати чужинцям — ми ніколи не станемо шанованими людьми, шанованою нацією. Треба всім недоброзичливцям нашим давати відсіч. Поки не загориться вогонь патріотизму — українство відступатиме. А тому виховаймо дитину свою патріотом, сформуємо патріотичну націю! Патріота можна виховати через мову.

Спробуйте відповісти на запитання, що таке культура? Це слово входить у найнесподіваніші сполучення: давня культура, новітня культура, культура поведінки, культура думки, культура праці, культура мови, городня культура, вирощена культура і т.д. А ще ж є культурний шар (в археології), культурна людина, культурна політика і т.ін. Отже, культурою є все, що створила людина для забезпечення своїх матеріальних і духовних потреб. Тому серед тих багатьох значень, які має слово культура, виділяються два головних — матеріальна культура і духовна культура.

Мова теж створена людиною для потреб спілкування і для утворення в пам'яті людства банку даних колективного досвіду у пізнанні світу. Та зрештою й сама людина є продуктом своєї діяльності, адже, як справедливо зазначав Ф. Енгельс, "спочатку праця, а потім і разом із нею виразна членороздільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок". Оскільки в основі культури лежить спільне прагнення людства до перетворення навколишнього середовища в сферу життєдіяльності, у засіб розвитку людського суспільства, то слід визнати, що немає і не може бути природної мови, первинною функцією якої не бу-

ло б обслуговування процесу творення культури. Отже, мова – один із видів культури, покликаний разом із працею творити всі інші види культури. Більше того, мова є не тільки засобом творення культури, але й, що треба підкреслити, одним із її складових компонентів. На думку Є.М. Верещагіна і В.Г. Костомарова, національна мова входить у поняття національної, бо природні умови, географічне положення, рівень і спеціалізація народного господарства, тенденція суспільної думки, науки, мистецтва – всі великі й малі особливості життя народу знаходять відбиття у мові цього народу.

Незаперечна аксіома, що мова – своєрідний генетичний код нації, складова частина і засіб творення національної культури. Світова наука має аргументовані докази того, що українська мова одна з найстаріших і найяскравіших мов за своєю мелодійністю та виразністю.

Про давність української мови свідчать і реліктові фольклорні твори, особливо календарно-обрядові пісні.

Багато наукових дискусій викликає також питання про існування писемності в українських землях. Археологічні знахідки засвідчують наявність писемних знаків на глиняному посуді, пряслицях, зброї тощо ще за трипільської доби. Чи це було фонетичне, чи ієрогліфічне письмо – певної відповіді дослідження поки що не дали. Щоправда, існують припущення про те, що у східних слов'ян, зокрема протоукраїнців, могли існувати регіональні писемні традиції ще до X ст. Академік А. Кримський писав, що вже в XI ст. українська мова існувала "як цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця".

Звичайно, багато незручностей для дослідників старої української мови створило саме запровадження церковнослов'янської мови як літературної. Це

не була природна мова, якою розмовляв народ. Орфографія, а часом і лексика стародавніх книжок, може ще подарувати сумлінним дослідникам стільки цікавих відхилень від норм церковнослов'янської мови! І саме такі помилки літописців, витягнуті на поверхню з українського мовного моря, з того середовища, в якому жив, до якого належав автор цих помилок.

Історія кожної мови вивчається в нерозривному зв'язку з історією народу, який є носієм цієї мови, її творцем. Отже, і періодизація української літературної мови тісно пов'язана з історією українського народу.

Українська мова – національне надбання українського суспільства, вона повинна охоронятися та підтримуватися державою. Мовна політика як одна із складових частин державної має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства, їх подальшого розвитку та взаємодії. Українська мова, виконуючи інтеграційну функцію, є важливим чинником зміцнення державності, забезпечення культурного та економічного розвитку нашої країни.

Тарас Шевченко був переконаний, що поки жива мова в устах народу, доти живий і народ, що нема насильства більш нестерпного, як те, яке прагне відняти у народу спадщину, створену численними поколіннями його предків.

Отже, будучи творінням людини, мова весь час перебуває під її впливом. Традиції нормування мови існують, мабуть, стільки, скільки існує людство.

У розвинутій мові діалектично поєднуються її національні і інтернаціональні якості. Кожна мова обслуговує певну історичну спільність людей (плем'я, народність, націю) і разом із тим є одним із різновидів мови людства в цілому. Кож-

на окремо взята мова могла б обслуговувати не тільки свій етнос, але й усю людність Землі. Приклади такого поширення окремих мов справді є. Скажімо, південноамериканський континент майже повністю посіли іспанська й португальська мови, північноамериканський – англійська, частково французька, австралійський – англійська і т. д. У сучасному світі поширюється соціальна двомовність, тобто цілі народи володіють не тільки рідною, але й вивченою мовою.

Поєднання національного й інтернаціонального в кожній мові визначає дві її найважливіші якості:

1) будь-який текст, представлений однією мовою, може бути адекватно переданий засобами іншої мови;

2) кожна мова містить специфічні слова і категорії, які служать для передачі понять, пов'язаних із особливостями культури народу-носія.

На перший погляд, ці два положення суперечать одне одному: якщо в кожній із мов існують слова і категорії, що передають поняття, специфічні для даної культури, то чи можна досягти адекватності при перекладі з мови на мову? Однак ця суперечність знімається завдяки тому, що кожна мова при належному ступені її розвитку може за допомогою інших слів і форм описати поняття, які не властиві культурі народу-носія. Ще ширше національна специфіка кожної мови виступає у значеннєвій мотивації слів, в особливостях слів утворювати переносні значення, в природі загальномовних образів.

Кожна мова невіддільна від національної культури, саме вона лежить в основі її змістової сторони. Але в процесі розвитку людського суспільства в кожній культурі дедалі виразніше виступають її інтернаціональні риси. Отже, і мова, яка бере незмінну участь в інтернаціоналізації національної культури, дістає можливість

передавати будь-які досягнення світової цивілізації. Таким чином, можливість адекватного перекладу з мови на мову стає дійсністю в тих випадках, коли культура кожного з цих двох народів, по-перше, однаковою мірою взаємно пізнана, а по-друге, стає інтернаціональною за своїм основним змістом, зберігаючи при цьому національну самобутність. Особливо активно процес інтернаціоналізації культур відбувається в багатонаціональних країнах.

Прийнято вважати (насправді так воно здебільшого і буває), що літературна мова – це мова писемна, а народнорозмовна й діалектна – усна. Насправді все значно складніше. По-перше, літературна мова нерозривно пов'язана з народнорозмовною і діалектною, при чому вона не тільки вбирає їх у себе, але й віддає діалектам, і особливо народнорозмовній мові свої записи; по-друге, деякі діалекти можуть ставати основою літературних мікромов.

Літературна мова зароджується завжди як писемна, але в національний період вона настільки активно впливає на народнорозмовну, що виробляється усний різновид літературної норми.

Досі йшлося про мову як знаряддя культури і як певний вид культури, вироблений суспільством. Але вона є також і матеріалом для певного виду духовної культури – словесно-художньої творчості. Між обома функціями мови – пізнавально-комунікативною і художньо-творчою – існує певний причинний зв'язок. Письменник перетворює мову як засіб спілкування в матеріал художніх творів, в одну із знакових систем, що використовуються в мистецтві. Точніше кажучи, він переводить мову із засобу інформації в ранг знаряддя впливу на людські емоції, хоч перехідна межа між цими двома функціями мови не завжди виразна. Чим усебічніше використовує

письменник загальнонародну мову, тим більший вплив справляє його творчість на її розвиток.

Українська мова — це мова світова. Вона належить до найпоширеніших на планеті і бринить на всіх меридіанах у свідомості майже кожного сотого землянина. Її знають понад 50 мільйонів людей. У Європі тепер це одна з шести демографічно найпотужніших мов. За деякими джерелами, мов 5–6 тисяч, але такий облік справи не міняє: з-поміж 250 мов-лідерів, що рідні для 96% землян, українська мова все одно посідає місце на самому вершечку списку в клубі світових. За кількістю носіїв наша мова знаходиться в першій двадцятці після китайської, англійської, гіндій урду, російської, німецької, японської, іспанської, індонезійської, арабської, бенгалі, португальської, французької та італійської. Нею розмовляють не лише в Україні, а й за її межами, на всіх суходолах земної кулі, куди доля закинула наших краян. Однак, сфера її функціонування надзвичайно звужена, що не може не викликати занепокоєння.

За 20 років незалежності України де-юре йдеться про актуальність всебічного розвитку національної мови — засобу спілкування націй та засобу її самоідентифікації серед інших націй.

При формуванні суверенних держав завжди набуває актуальності проблема національної мови, культури та виховання нових поколінь молоді на традиціях народу, який чисельністю та тривалістю проживання на даній території займає провідне місце серед наявного населення. Саме тому ухвалюються закони про державну мову, освіту, видавничу справу і т. п. Та в даний час засоби масової інформації висвітлюють лише незначну частку мовної проблеми, а саме: розвиток мови, правопис, місце української культури у світовому процесі та національному русі і т. п.

В українських засобах масової інформації складна проблема культури і української мови висвітлюється однобоко, примітивно, зводиться, переважно, до потреби вироблення єдиного правопису для всіх українців, що проживають як в Україні, так і за її межами. Єдиний правопис також має базуватися на всьому історичному досвіді його творення. Але, на жаль, ні професійні, ні літературні видання в Україні не процвітають, телебачення не має постійного, державного каналу, присвяченого мовним та культурним проблемам сучасного суспільства.

Складається враження, що на державному рівні немає зацікавлених досвідчених кадрів, які сформувавши б стратегію і тактику розвитку української мови і культури не лише в Україні, але і в інших державах світу, де існують чисельна українська діаспора та студентські об'єднання на слов'янській основі і т. п.

Очевидною є доцільність проведення фундаментальних і політично незаангажованих досліджень історії слов'янства, української мови, її місця в світовому процесі розвитку культури інших народів, вивчення та оприлюднення творчості видатних українських учених, поетів, прозаїків, археологів, скульпторів, художників, державних та військових діячів, і т. п., видання серій книг на кшталт "життя визначних людей" (ЖЗЛ), створення українських кінофільмів, відродження музейних комплексів на території України та інших держав, в яких працювали видатні українці.

У цьому аспекті правомірно поставити питання, чому до цього часу немає ґрунтовних видань, присвячених дослідженню Трипільської культури та її впливу на світовий процес розвитку землеробства, тваринництва, містобудування, гідротехніки і т. п. Деякі дослідники проводять паралелі між слов'янством і всесвітньовідомими діячами, які вирішаль-

ним чином вплинули на хід історії всього людства (Батий, Македонський, Мономах, Тесла, засновники Запорізької Січі, Корольов, Шевченко, Гоголь, та ін.).

З огляду на сучасні синергетичні дослідження та з'ясування споріднених культурних традицій, зокрема у Ірані, Індії, Україні, варто переглянути традиційні погляди на об'єднання споріднених мов у так звані мовні сім'ї (відомо 580 мовних родин, груп та окремих мов): угро-фінська (угорська, фінська, естонська, мордовська та ін.), тюркська (турецька, азербайджанська, узбецька, киргизька та ін.), китайсько-тибетська та ін.

У сучасному мовознавстві усталеною є думка, що українська мова входить до індоєвропейської мовної сім'ї (це найбільша мовна родина), яка виникла внаслідок розпаду індоєвропейської етнічної спільності. Індоєвропейська прамова стала основою, на якій розвинулися сучасні мови. А дослідження "Древность малороссийского языка" вченого з колосальним знанням орієнтальних і європейських мов Михайла Красуського, опубліковане 1880 року мізерним тиражем доводить, що українська мова давніша за санскрит. Ім'я цього талановитого сходознавця було викинуте з історії індоєвропейських студій. Та й запідозрити поляка за національністю для якого, власне, українська культура була чужою (в брошурі це проявилось, зокрема, пасажем щодо козаків як розбишак) в "прихильності" до української мови складно.

Дослідження з ономастики (походження власних назв: топонімів — назв населених пунктів, гідронімів — назв річок, озер, морів, антропонімів — імен, прізвищ людей, етнонімів — назв народів, племен, які заселяли нашу землю з давніх часів до наших днів) необхідне не лише мовознавцям, історикам, а й геологам, географам, біологам та іншим фахівцям задля реконструкції процесів,

появи міграції, кліматичних умов, вивчення наслідків діяльності людини на навколишнє середовище, рослинний і тваринний світ тощо.

Мова формує могутній (і можливо єдиний) базис знань та загальної культури людини, її філософію, принципи суспільної й індивідуальної діяльності, що, в кінцевому рахунку, і визначає моральний стан суспільства, розвиток виробництва, збереження природного середовища та генофонду живих екосистем, зумовлює стабільність і прогнозований рівень розвитку природи і суспільства, формування освіченого, морального, здорового нового молодого покоління людей.

Давно доведено, що найбільш стійким носієм національної культури, традицій, моралі є селянство. Сільські поселення — це природний спосіб життя і мислення людини. Селянин добре знає природу, береже навколишнє середовище, підтримує природні екологічні системи (водні, рослинні, тваринні), правильно використовує природні ресурси, в тому числі харчового призначення високої повноцінності, особливо для дитячого харчування. Селяни фізично витривалі, мають достатній імунний статус, що в сукупності формує оптимістичний світогляд людини. Селяни в Україні були носіями національної культури, традицій, мови (навіть малоосвічені селяни знали напам'ять "Кобзар" Шевченка, народні пісні, майстерно володіли струнними музичними інструментами, дотримувались народних традицій щодо відзначення свят і т. п.). Характерно, що сучасні розвинуті країни Європи з високим рівнем життя населення мають переважно сільський тип поселення, наприклад, Фінляндія, Норвегія, Німеччина, Швейцарія, США.

Створюється враження, що вимирання сіл в Україні — не результат урбанізації, а продумана акція для "безболісного" захоплення земель, у т. ч. і сільськогоспо-

дарського призначення, вітчизняними і зарубіжними кланами мільярдерів. Закриття заводів, фабрик, підприємств, перепрофілізація їх у зв'язку з "роздержавленням", створення робочих місць за рахунок торгівлі товарами іноземного виробництва створюють передумови нищення народу – основного носія української мови. У такій ситуації вести дискусії і ухвалювати закони щодо державної мови, двомовності, закриття шкіл, комерціалізації освіти – це все примітивна політика замість реальних кроків формування державності, культури і мови.

З боку держави нічого не робиться, щоб підняти престиж національної освіти і навчати іноземних громадян із Австралії, Африки, Південної Америки, Індії й інших країн та континентів, пропагуючи українську культуру та мову. Натомість так зване "реформування освіти" призводить до закриття й об'єднання навчальних закладів, нищення їх матеріально-технічної, культурної бази, втрати досвідченого професорсько-викладацького складу.

Багато вищих навчальних закладів, як і багато розуму, не буває. Ще древні мислителі застерігали, що варто відібрати мову і розум (університети, інші навчальні заклади), щоб знищити народ.

Дозволю собі навести пророчі вислови відомих людей щодо цінності мови та національної самобутності:

– "Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, дос-

від, почування" (Панас Мирний);

– "Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові – в спадщину нащадкам" (К.Д. Ушинський);

– "Людина, байдужа до рідної мови, – дикун. Вона шкідлива своїм еством вже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього і майбутнього народу" (К. Паустовський).

– "Слово – воно, мов трубою, мільйон зве з собою" (І. Франко);

– "Уся річ у тому, що треба оберегати свою мову від засмічення її чужими словами та іноземною вимовою" (Ф. Гладков).

Отже, необхідно: вчитися точно передавати свою думку, використовуючи лексичне багатство, різноманітні синонімічні, паронімічні, антонімічні, омонімічні нюанси, неповторність фразеологічної палітри української мови; вести виважену лексикографічну роботу щодо найбільш мінливої системи мови – лексики; поновлювати питомі українські граматичні та синтаксичні структури, термінологію; на рівні держави підтримувати видавничу і кінематографічну справу; вести історичні та етнографічні розвідки.

Саме комплексне висвітлення різних аспектів національної мови зумовлює залучення більшої маси населення різного фаху та інтересів до глибокого вивчення і засвоєння, грамотного користування українською мовою в усіх сферах людської діяльності.

АННОТАЦІЯ

Пабат В.В. Украинский язык – филологические и социальные аспекты // Биоресурсы и природопользование. – 2012. – 4, № 1–2. – С. 161–168.

В статье освещены филологические и социальные аспекты украинского языка.

SUMMARY

V. Pabat. The ukrainian language – philological and social aspects // Biological Resources and Nature Management. – 2012. – 4, № 1–2. – P. 161–168.

This article presents philological and social aspects of the Ukrainian language.